

“HƏPİMİZ BİR GÜNƏŞİN ZƏRRƏSİYİZ”

Təyyar SALAMOĞLU,
ADPU – nun professoru

Söhbət hansı gündən gedir?

A.Şaiqin romantik poeziyasında “Həpimiz bir günəşin zərrəsiyiz” şeirinin xüsusi mövqeyi vardır. Şairin romantik yaradıcılığının (eyni zamanda, bütövlükdə Azərbaycan romantizminin) ideya-estetik xüsusiyyətlərinin meydana çıxarılması baxımından bu şeir geniş material verir. Məhz bu mənada tədqiqatçılarda doğru vurğulanır ki, “Həpimiz bir günəşin zərrəsiyiz” şeiri ilə A.Şaiq sanki romantik poeziyanın poetik proqramını əhatə etmişdir” (1,216). Romantik poeziyanın, o cümlədən A.Şaiqin poetik işinin ilk tədqiqatçılarından sayılan Mir Cəlal bu şeirin 1910-cu ildə yazıldığını göstərir. Şeirin mətbu variantlarından biri A.Şaiqin özünün müəllifi olduğu “Gülzar” dərsliyində (2) verilmişdir. “Gülzar” dərsliyində çap olunmuş variantla A.Şaiqin sovet dövründə nəşr edilən “Seçilmiş əsərləri”-nə (3) salınan variant arasında xeyli fərq vardır. 1912-ci il nəşri ilə müqayisə etsək, görürük ki, sovet dövründə şeir həm dil, həm də ideya-məzmun baxımından əsaslı təhriflərə məruz qalmışdır.

1984-cü il nəşrində bədii məzmunun təhrifi iki istiqamətdə özünü göstərir. Birincisi, “Gülzar”dakı variantda verilmiş bu beyt, ümumiyyətlə, 84-cü il nəşrində yoxdur:

İkincisi, 1984-cü il nəşrində bəzi beytlərdə söz, ifadə və hətta misra təhrifləri müşahidə olunur. Birinci beyt “Gülzar”da belədir:

Bu beyt 1984-cü il nəşrində aşağıdakı kimi verilir:

yaxud, “Gülzar”da:

beyti 1984-cü il nəşrində:

şəklində yer almışdır.

Göründüyü kimi, dəyişikliklər şeirin ideya-məzmununu kifayət qədər dəyişməyə və müasirləşdirməyə hesablanmışdır. Məsələnin bu tərəfi öz yerində. İkinci və daha mühüm məsələ isə odur ki, hətta “Gülzar”da nəşr olunan variant (qəribədir ki, şairin öz əli ilə dərsliyə salınan variant) mükəmməl və tam orijinal variant təsiri bağışlamır. Bu cür düşünməyə əsas verən odur ki, ədəbi dövriyyədə şeirin daha mükəmməl variantı mövcuddur. Həmin daha mükəmməl variant biz Mir Cəlalin “Azərbaycanda ədəbi məktəblər (1905-

1917-ci illər)” adlı monoqrafiyasında rast gəlirik:

Maraqlıdır ki, Mir Cəlal müəllimin F.Hüseynovla birlikdə yazdığı dərslikdə şeirin adı düzgün olaraq “Həpimiz bir günəşin zərrəsiyiz” şəklində verilsə də, təhlillərdə sitat kimi gətirilən parçalar 1984-cü ildəki variantın eynidir. Ehtimal ki, daha mükəmməl variantdan təhrif olunmuş (ideya-məzmun və dil baxımından müasirləşdirilmiş) variantla keçid siyasi rejimin sətir ideoloji tələbləri ilə bağlı olmuşdur. Bununla bərabər, A.Şaiqin bu şeiri şifahi ənənəyə “Hamımız bir günəşin zərrəsiyiz” şəklində yox, məhz “Həpimiz bir günəşin zərrəsiyiz” şəklində daxil olur və yaşamaq hüququ qazanır. Şeirin bu variantı ilə “Gülzar”dakı variant arasındakı fərq gəldikdə isə (“Gülzar”da “Həpimiz bir günəşin zərrəsiyiz” misrası “Hamımız bir günəşin zərrəsiyiz” şəklində getmişdir) onu demək olar ki, görünür, A.Şaiq şeirin dərslikdəki nəşri üzərində sonradan yenidən işləmiş və onu mükəmməl poetik formaya sala bilmişdir. Poetik cəhətdən bu mükəmməl variantın 1912-ci ildən sonrakı vaxtda nə vaxtsa çap olunduğuna (əlimizdə konkret mənbə olmasa da) şübhə etmirik. Bu həmin o variantdır ki, Mir Cəlalin “Azərbaycanda ədəbi məktəblər...” monoqrafiyasında əksər hissəsi qorunub saxlanmışdır.

Bu şeirdə müəllifin estetik ideali, əsərin ideya-məzmun yükü ilə bağlı ədəbiyyatşünaslıqda ilk söylənən mülahizələr arasında, xüsusən şeirin ideya-bədii mükəmməliyinin etirafı mənasında Mir Cəlalin adı çəkilən tədqiqatı diqqətimizi daha artıq çəkir: “A.Şaiqin insanpərvərlik təbliğ edən məşhur şeirlərindən biri “Həpimiz bir günəşin zərrəsiyiz” sərlövhəli, bir qədər mahnı ruhunda, oynaq vəzn və müvəffəqiyyətli ifadə vasitələri ilə yazılmış şeiridir. 1910-cu ildə yazılmış bu əsərdə insanlığa səmimi bir xitab vardır. Şairin fikrincə, bəşər əslən qardaş yaranmışdır. İnsanlar hamısı bir günəşin şüasından əmələ gəlmiş, bir ananın, təbiətin qoynunda böyümüşlər... İctimai məhəbbət və bəşəri qardaşlıq daim insanları ümumi səadətə aparmalıdır... Bu şeirdə A.Şaiqin humanizmi bütün qüvvəti ilə ifadə olunmuşdur” (4,338). Bu mülahizələrdə A.Şaiqin insana humanist münasibətinin, bəşəri idealının romantik ifadəsinin dünyəvi məzmunu ifadə olunmuşdur. Şeirin həyatı reallıqlar, sosial-siyasi hadisələrdən doğan qənaətlər əsasında yazılmasına biz də şübhə etmirik. Lakin düşünürük ki, ümumən romantizmde özünə çox əhatəli yer alan “bəşəri qardaşlıq” ideyası romantiklərin kəşfi deyildir. Bu ideyanın kökləri kifayət qədər dərinədir. Mir Cəlal şeirdə “bəşəri qardaşlıq” ideyasının dünyəvi məzmununu dövrün siyasi-ideoloji tələblərindən irəli gələrək qabartmağa məcbur olsa da, öz yanaşmalarında onun dərinlərə gedən köklərinə əsaslı işarələr etmişdir.

Görkəmli alim yazır: “A.Şaiqin bu əsəri ruhən L.Tolstoyun “bir-birinizə məhəbbət edin” tövsiyəsi ilə Əli bəy Hüseynzadənin bu dövrə aid olan “Nicat məhəbbətdədir”, T.Fikrətin “Torpaq vətənim, növi-bəşər millətim!” və “İnandım” sərlövhəli əsərləri ilə müəyyən dərəcədə həmahəng səslənir” (4,338).

Əslində, Mir Cəlalin “Həpimiz bir günəşin zərrəsiyiz” şeiri ilə misal üçün, deyək ki, Ə.Hüseynzadənin “Nicat məhəbbətdədir” əsərini müqayisə müstəvisinə gətirməsi A.Şaiqin şeirinin ideya-məzmun qaynağını, hətta demək

olar ki, fəlsəfəsini açmağa imkan yaradır. Çünki Ə.Hüseynzadənin ictimai-siyasi həyata verdiyi təhlillər “Həpimiz bir günəşin zərrəsiyiz” şeirində “bəşəri qardaşlıq” ideyasının aktualanmasının və bədii təhlil müstəvisinə çıxarılmasının səbəblərinə aydınlıq gətirir. Ə.Hüseynzadə, ilk növbədə, A.Şaiqin şeirinin yazılma ərəfinin mənzərəsini yaradır: “1907-ci sənəyi-miladiyyə yenə bir çox əmsalı kimi al-qanlar içində qürub ediyor!... Ah! Bu al-qanlar, bu qırmızı qaranlıqlar, bu şeş cəhətdən gələn “terror” alovları... Biz bu növ hadisələri zikr və tədad etməkdən, qarelərimiz isə oxumaqdan yorulduq, bezdik. Bu gurultular, bu vəhşətlər, bu qanlar artıq əsəbimizə, həvasimizə təsir etməz oldu. Lakin nə divani-ülfi-əşgəri insanları asıb kəsməkdən, həbs etməkdən, nə də inqilab terroristləri bomba atmaqdan, “Brauning” sıxmaqdan yorulub usanmadılar. Rusiya vase bir qətlgaha döndü” (5,195).

Deməli, məhz, qətlgaha dönmə Rusiya, qətlgaha dönmə cəmiyyət, insanların bir-birinə qənim kəsilməsi “bəşəri qardaşlıq” ideyasını aktualandırır və romantikləri nicat yolunu “məhəbbətdə” axtarmağa sövq edir.

Ə.Hüseynzadədə “İnsanlara məhəbbət, yeganə və həqiqi hübbullahdır” şəklində meydana çıxan ideya – çıxış yolu A.Şaiqdə “Həpimiz bir günəşin zərrəsiyiz” şəklində ifadəsini tapır.

Ə.Hüseynzadə “Allah sevgisi”nin “yeganə və həqiqi” təzahürünün “insanlara məhəbbətdə meydana çıx-ması” qənaətindən çıxış edir və dərin təəssüf hissi keçirir ki, “bəşəriyyət özü 13 əsr, yaxud 20 əsrdən bəri təcalla edən bu həqiqəti (Hübbullah həqiqətini – T.S.) alqışlayırmı? ... Heyhat?...” (5,195). Demək, Mir Cəlalin “Həpimiz bir günəşin zərrəsiyiz” şeirinin Ə.Hüseynzadənin “Nicat məhəbbət-dədir” əsəri ilə səsləşməsi məsələsini meydana atması romantik şairin də bəşəriyyətin çıxış yolunu “hübbullah”da görməsi fikrini önə çıxarmağa əsaslı təkan verir.

Həmin məqalədə “nicat məhəbbətdədir” fəlsəfəsinə böyük mütə-fəkkirin verdiyi açılış bir də xatırlayaq. Ə.Hüseynzadə “İslamın əzəmi-müctəhidindən biri olan imam Siyuti həzrətləri”-nə istinadla deyir: “İnsanlara məhəbbət yeganə və həqiqi “hübbullahdır”. Ə.Hüseynzadə imam Siyuti həzrətlərinin fikrinə belə bir açılış verir: “Məhəbbət nədir? Məhəbbət insanların haqq yolunda bir-birilərini və hər biri cümləyi sevmələridir” (5,195). İmam Siyutin mülahizələrinə verilən bu açılış (elə İmamın öz mülahizələri də) əslində İslamın fəlsəfəsini əks etdirir. İslam “Tövhid”inin əsasında dayanan “hübbullah” – “Allah sevgisi” insanları birləşdirmək məqsədi daşıyır.

Sovet ədəbiyyatşünaslığı “Həpimiz bir günəşin zərrəsiyiz” şeirini nə qədər dünyəvi məzmunun romantik ifadəsi kimi təqdim etməyə çalışsa da, bu təhlillərin ümumi ahəngində onun İslam fəlsəfəsinə istinadla yazıldığını işarələyən məqamlar tapmaq mümkündür. Mir Cəlalin təhlillərindən sonra bu istiqamətdə M.C.Cəfərovun mülahizələri diqqətimizi çəkir. Şeirin ümumi və əsas ideyasını “bəşəriyyətçilik” kimi xarakterizə edən M.C.Cəfərov M.Hadi və S.M.Qənizadə yaradıcılığından nümunələr gətirərək, bu ideyanın xırda burjua hümanizminin təzahürü kimi meydana çıxması fikrini irəli sürür və yazırdı: “Gəlinlər həmayili” əsərinin qəhrəmanının dili ilə S.M.Qənizadə deyirdi: “Kürreyi-ərz vətənim, insanıyyət millətimdir. İnsan var ikən, millət yox idi. Və həqqaniyyət var ikən, məzhəb yox idi... İnsanlığı atıb millətdən yapışmaq və həqqaniyyəti

atıb, məzhəbi tutmaq eyni xüsusətdir” (6,113). M.C.Cəfərov XX əsr sənətkarlarının “bəşəriyyətçilik” ideyasına aşağıdakı kimi təfsir verirdi: “Nə dil fərqi, nə din, nə etiqad fərqi, nə incil, nə quran, nə mühit dənizləri insanları, xalqları, millətləri bir-birindən ayırmalı idi” (6,113). Milli sənətkarların “bəşəriyyətçilik”, “bəşəri qardaşlıq” kimi təqdim etdiyi ideyanın ədəbiyyatşünaslıqda bəzən milliyyət sevgisinin bəşəri sevgiyə qarşı qoyulması, din, millət mənsubluğunun inkar edilməsi kimi başa düşülməsi müqabilində, M.C.Cəfərovun təfsiri ilə razılaşmaq lazım gəlir. Ancaq sovet ədəbiyyatşünaslığı bu “bəşəri qardaşlıq”ın qaynağını, məntiqini başa düşməyə çətinlik çəkir, bəlkə də başa düşdüyü halda, ideolojinin təsiri altında şeiri bu qaynaqdan, məntiqdən sərf-nəzər edirdi, ona görə də əsas ideyanı mücərrəd “ümumi məhəbbət” ideyası ilə bağlayırdı. Əslində isə mücərrədlik şeirin ideyasında yox, ədəbiyyatşünaslığın təfsirində meydana çıxırdı. Mahiyyətə varmaq üçün qayıdaq M.C.Cəfərovun ümumən maraqlı və yerində olan müqayisəsinə. Alimin S.M.Qənizadədən gətirdiyi sitata verdiyi şərhin alt qatında yazıcının “ümumi məhəbbət” ideyasını milli və dini mənsubluğa qarşı qoyması fikri də yer alır. Məhz bu baxış nöqteyi-nəzərindən S.M.Qənizadənin millət və din anlayışına baxışları, fikrimizcə, təhrif olunur. Bəs, əsl həqiqətdə S.M.Qənizadənin məsələyə yanaşması necə idi? Məsələ burasındadır ki, o, “ümumi məhəbbət”, “bəşəri qardaşlıq” ideyalarını milli və dini mənsubluğu inkar edən cəhət kimi başa düşürdü. S.M.Qənizadəyə görə, onların münasibəti külli ilə cüzün münasibətləri təmsalında idi: “Hər bir millət bəni-insandan bir cüzv ikən, millətpərəstlik həm ümumi insaniyyətdən bir cüzv kibidir və habelə hər bir məzhəb ümumi insaniyyətdən bir cüzv kibidir və habelə hər bir məzhəb fərcəhətəcə həqiqət yolunun bir qolu ikən, məzhəbdarlıq həm həqsünaslığın bir cüzvünə mütabibət kimidir”(7,73). S.M.Qənizadənin inamına görə, cüz küll ilə, milliyyət təəssübü insaniyyət təəssübü ilə qarşı-qarşıya qoyulmamalı, milliyyət və məzhəb təəssübü insaniyyət və din (haqq yolu) təəssübündən üstün tutulmamalıdır və əgər tutulursa “bəs yəqin səbəbi tərbiyəmizin nasəvablığıdır”. Maarifçi realistin mövqeyində maraqlı olan cəhətlərdən biri də aşağıdakı mülahizəsində yer alır: “Güman edirəm ki, millət və ya məzhəb itxlaflı hərgiz üxuvvətə mane ola bilməz, çünki üxuvvət üçün əgər bir şərt var isə, yəqin ki, həm-məzhəblilik və ya həmillətlik deyil, insaniyyət və həqqaniyyətdir”(7,73).

Həqqaniyyət nə deməkdir? Ədəbiyyatşünaslığımız bu anlayışın üstündən adətən sükutla keçərək məzhəb anlayışını “din” anlayışı ilə eyniləşdirir və alınan məntiqi nəticə bu olur ki, romantiklər “bəşəri qardaşlıq” ideyasına üstünlük verərək, dini və milli mənsubiyətə qarşı çıxırdılar.

Əslində isə onlar milləti “ümumi insaniyyət”in, yəni bəşəriyyətin tərkib hissəsi hesab etdiyi kimi, dini də “bəşəri qardaşlıq”a – “üxuvvət”ə aparın ikinci əsas şərt hesab edirdilər.

S.M.Qənizadənin bədii təfsirində “üxuvvət”də dinin oynadığı rol “həqqaniyyət” şəklində yer alır: “... Çünki üxuvvət üçün əgər bir şərt var isə ... insaniyyət və həqqaniyyətdir”(7,73). Həqqaniyyət “haqq olan” dinin yoludur və bu din İslamdır.

(Davamı var)